

ZÁSADA „NULLA POENA SINE LEGE“ V POLITICKÉM PROCESU.

MICHAL ŠKERLE

Právnická fakulta, Masarykova univerzita, Česká republika

Abstract in original language

V zakladatelském období komunistického režimu v Československu se vzedmula obrovská vlna nezákonností, z nichž největší byly tzv. politické procesy, tedy vykonstruovaná soudní divadla, která režim vedl proti svým odpůrcům. Obžalovaní byli obviněni z řady trestných činů, které nespáchali a přiznání k nim pak na nich bylo vynuceno krutými výslechy a nátlakem. Při těchto procesech byly obžalovaných udíleny velmi vysoké tresty. V průběhu procesů byla porušena značná část tehdejšího právního řádu a byly hlavní ukázkou protiprávního jednání tehdejší státní moci. Tento příspěvek nazírá na politické procesy z pohledu dodržování zásady „nulla poena sine lege“ a posouzení výše trestů za činy, k nimž se obžalovaní přiznali.

Key words in original language

Zásada „nulla poena sine lege“, politický proces, trestní řízení, trest smrti, trestní zákon, komunismus

Abstract

In the period of the establishment of the Communist regime in Czechoslovakia a huge wave of illegalities began. The worst of these illegalities were political trials, constructed as a legal theatrical performance against communist opponents. The defendants were accused of many crimes, but they did not commit these crimes and their confession to these crimes was obtained by harsh interrogation and psychological coercion. In these trials the most severe punishments were awarded. During political trials were violated many statutory instruments and it was an evidence of infringement of Communist state power. Paper at the conference is about compliance with the principle of „nulla poena sine lege“ in these trials.

Key words

The principle of „nulla poena sine lege“, political trial, criminal case, death penalty, Penal Code, Communism

V zakladatelském období komunistického režimu v Československu se vzedmula obrovská vlna nezákonností, z nichž největší byly tzv. politické procesy, tedy vykonstruovaná soudní divadla, která režim vedl proti svým odpůrcům a nakonec i proti svým vlastním lidem. Politické procesy

1 Toto období se obecně datuje do let 1948 – 1954.

provázely komunistický režim po celou jeho čtyřicetiletou poválečnou historii. Lze říci, že byly přirozenou součástí komunistického režimu a vládnutí během celé jeho existence. Politické procesy výrazně přispěly k rozvratu právního systému a vědomí společnosti, rozrušily vzájemné vztahy, lidská solidarita a pomoc postiženým se staly trestným činem, byla rozvrácená stupnice mravních a životních hodnot. Ve svém příspěvku popíši, jak komunisté obcházeli v podstatě legální cestou zásadu *nulla poena sine lege* v politických procesech a co jim to umožnilo. Nejprve je ale třeba se stručně zmínit o samotných politických procesech a důvodech, proč v nich komunisté udíleli tak vysoké tresty.

Statistiky obvykle zahrnují do politických procesů soudní případy podle zákona na ochranu republiky, lidově demokratické republiky, zvláštní či první hlavy trestního zákona. K zařazení soudních procesů k politickým slouží kromě uvedené trestní kvalifikace ještě několik rysů, které je vymezují v širším pojetí. Politické procesy jsou všechny soudní případy, o kterých rozhodovaly politické, nikoliv příslušné justiční instituce. Rozhodovací pravomoc politických institucí byla odvozena od mocensko-politického systému na principu komunistické monopolní moci. Kromě přímých zásahů do přípravy, průběhu a výsledků soudních řízení, o která měly stranické orgány na různé úrovni stupně zájem, působily i nepřímo, především ústřední instituce. Určovaly politickou linii a z ní vyvozované úkoly, kterými se řídily bezpečnostní a justiční orgány, dále vytvořily právní systém a normy, včetně jeho personálního obsazení. Tento systém umožňoval cestu k politickým procesům a dával jim právní a zákonnou podobu. Princip monopolní moci a právní systém a jeho praxe byly jedním z prvořadých zdrojů masové nezákonnosti, která tvořila základy, z něhož politické procesy vyrůstaly.²

Všechny politické procesy byly postaveny na hrubém porušování všech lidských práv a svobod zakotvených v ústavě a v zákonech existujícího režimu, tedy v jeho vlastních zákonech. Velká část politických procesů patřila právě do této kategorie tzv. trestných činů. Řada lidí byla odsouzena za činy, které nespáchali nebo jejich jednání bylo kvalifikováno jako trestné, ač takto myšleno vůbec nebylo. K tomu složily trestně právní předpisy, na jejichž vydání již měli komunisté rozhodující podíl. Jejich text byl mnohdy napsán právě tak, aby legalizoval věci, které v běžné demokratické společnosti jsou nepřipustné a naopak – ze zcela legálních věcí udělal zločiny. Hlavní nezákonnosti lze detailně vysledovat v právu procesním, kdy právě příprava obžalovaných na proces, spočívající mimo jiné

²Pernes, J. – Foitzik, J. (eds.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*: sborník příspěvků ze stejnojmenné konference pořádané ve dnech 14-16. dubna 2003 v Praze. Brno: Prius, 2005, s. 107.

v fyzickém násilí, výhrůžkách a nedodržení jejich práv, představuje pestrou ukázkou bezpráví.

Politické procesy v podstatě představovaly vrcholný bod masové nezákonnosti. Byla to tehdy realizovaná forma existence totálního monopolu moci. Pro období do poloviny 50. let se procesy vyznačovaly velkým rozsahem a tvrdostí. Působily jako jeden z určujících faktorů politického dění a do značné míry spoluvytvářely podobu přítomného i budoucího života společnosti. Politické procesy rozhodně nebyly něčím nepřirozeným pro komunistický režim ani žádným omylem v řízení země. Byly záměrným cílem, součástí, produktem a prostředkem oficiální politiky. Nezákonné politické procesy jako prostředek politiky a s nimi spojená zvlou, násilí, politické a justiční zločiny a vraždy byly zcela novým a nezvyklým jevem československého politického života a zcela odporovaly jeho demokratické minulosti. V letech 1948-1953 se politické procesy staly zcela běžným prostředkem oficiální politiky.

Proti první velkým projevům nespokojenosti s komunistickým režimem, jako byl XI. všesokolský slet, jenž se konal na přelomu června a července 1948 nebo pohřeb prezidenta Beneše 8. září 1948, ještě komunisté použili ustanovení prvorepublikového Zákona č. 50/1923 Sb., na ochranu republiky, či retribuční normy. Bylo však jasné, že na velké procesy, které se plánovaly, tyto zákony již nestačí.

V hmotně právních otázkách proto komunisté potřebovali nástroj, který by jim umožnil účinně zastrašit a zlikvidovat byť jen i možné oponenty. Měl se jím stát Zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky. Ten tedy nahradil prvorepublikový zákon na ochranu republiky a oproti tomuto zákonu přinesl řadu zásadních změn. Oproti zákonu z roku 1923 vytvořil zcela nové skutkové podstaty zločinů a přečinů. Takto třeba byl zaveden pojem velezrada. Za zločiny velezrady, útoků na život ústavních činitelů, vyzvědačství, válečného škůdnictví a tělesného poškození ústavních činitelů mohl být uložen trest smrti. Vedle těchto se objevila i řada jednání, která by za normálních okolností spadala mezi méně závažné delikty, popřípadě by v normální demokratické zemi byla zcela legální. Jedná se zejména o delikty hospodářské a delikt založený na nedovoleném opuštění republiky, kdy bylo v podstatě presumováno, že každé nedovolené opuštění země se děje za účelem škodit Československé republice. Komunisté již zřejmě počítali, že tento zákon bude pouze provizorní a jeho účinnost skutečně neměla dlouhého trvání. Zákon totiž nabyl účinnosti 24. října 1948 a o necelé dva roky později, k 31. červenci 1950, opět účinnosti pozbyl. Komunisté plánovali získat zákonný prostředek pro vypořádání se svými oponenty a v rámci právnícké dvouletky již také pracovali na novém trestním zákoně.

Řadu svých politických odpůrců komunisté sledovali již před únorem 1948 a připravovali se, že s nimi ihned zatočí, jakmile k tomu dostanou

příležitost. Zákon na ochranu republiky z roku 1923 jim však neposkytoval dostatečné prostředky a nový zákon na ochranu lidově demokratické republiky byl účinný zatím pouze chvíli. Komunisté však na své oběti připravovali řadu různých obvinění ze špionáže, spolčování proti republice, zneužití postavení duchovního a podobné zločiny, které měli obžalovaní páchat ještě před únorem 1948, často během války a někteří dokonce ještě před válkou. Kvůli zákazu retroaktivity by však proti nim nemohli použít nových trestněprávních předpisů. Jak si s tímto problémem tedy poradili?

Nejdříve je třeba vysvětlit, proč komunisté potřebovali udělovat tak vysoké tresty. Velký rozsah a tvrdost politických procesů v zakladatelském období režimu mělo několik příčin. 1. byl to sám obsah a charakter tzv. zakladatelského období režimu. Totální přestavba všech společenských oblastí byla takového tempa, že nutila ke změně způsobu života téměř všechny skupiny obyvatel. U mnohých obyvatel tlak moci vyvolal odpor proti režimu, někdy živelný, jindy vědomý. Politické procesy nejen ničily všechny formy odporu, ale měly i zastrašit všechny potenciální odpůrce. 2. působil tu odraz vyhroceného mezinárodně politického napětí. Studená válka, velmocenské plány SSSR a s nimi spojená výstavba velké armády a militarizace československé společnosti urychlovaly realizaci záměrů (např. kolektivizaci), které byly zdrojem politických procesů. Navíc rozšiřovaly okruh možných nepřátel a podezřelých. Těmi byli například ti, kdo měli styky s osobami na Západě a po vypuknutí tzv. sovětsko-jugoslávské roztržky i proti všem, kdo měli jakoukoliv spojitost s jugoslávským režimem. Politické procesy je měly všechny preventivně zneškodnit. 3. příčinou velkého rozsahu politických procesů byla také obava komunistů ze ztráty moci.³ Stav neustálého ohrožení režimu, který politikové a Bezpečnost propagovali vytvářel živnou půdu pro další a další procesy.

Zákon č. 231/1948 Sb. tedy měl být novým účinným nástrojem proti odpůrcům komunistického režimu do doby přijetí nového trestního zákoníku. Nový zákon měl po formální stránce připomínat zákon prvorepublikový, jeho obsah byl však velmi odlišný. Nejednoznačná formulace jednotlivých skutkových podstat, jakož i jejich svévolný výklad umožňoval označit za zločin i jednání, které bylo zcela normální a legální. Mezi nejčastěji zneužívaná ustanovení patřily velezrada, vyzvědačství, neoprávněné opuštění republiky, pobuřování proti republice a šíření poplašné zprávy.⁴ Například v roce 1949 bylo u Státního soudu nejvíce

³Kaplan, K.: Československo v letech 1948-1953. 2. část. Zakladatelské období komunistického režimu. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 86.

⁴Gebauer, F. a kol.: Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948-1989. Statistický přehled. Sešity Ústavu pro soudobě dějiny AV ČR. Svazek 12. Praha: Ústav pro soudobě dějiny AV ČR, 1993, s. 118.

osob souzeno za velezradu (§ 1), dále za vyzvědačství (§ 5), sdružování proti státu (§ 2) a nepřekažení či neoznámení trestného činu. (§ 35).⁵

Zákon č. 231/1948 Sb. oproti prvorepublikovému předpisu ukládal na mnoha místech trest nejvyšší, tedy trest smrti. Trest smrti představoval jediný trest u kvalifikované skutkové podstaty velezrady, u kvalifikované skutkové podstaty vyzvědačství, popř. kvalifikované skutkové podstaty vyzvědačství proti spojenci, dále u zločinu válečného škůdnictví, popř. spolčení se s nepřítelem za účelem válečného škůdnictví, jestliže zde byla zvlášť přitěžující okolnost, u zločinu útoku na život ústavních činitelů a u kvalifikované skutkové podstaty tělesného poškození ústavních činitelů. Trest smrti mohl být rovněž uložen v případě válečné zrady, v souvislosti se zvlášť přitěžující okolností, přičemž zde se ale nabízela jako alternativa trestu smrti trest doživotí. Hlavní trest pak dle zákona představoval trest odnětí svobody, vedle něhož mohly být uloženy i tresty vedlejší jako peněžitý trest, konfiskace jmění, zabránění, propadnutí, ztráta živnostenského oprávnění a oprávnění vykonávat povolání, ztráta občanských práv, ztráta státního občanství, uveřejnění rozsudku, vypovězení cizince, zákaz pobytu a přikázání do donucovací pracovny. I přes jeho krátkou účinnost bylo na základě tohoto zákona v Československu odsouzeno téměř 27000 osob.⁶

Komunisté tedy měli vyhlédnuté své oběti, měli připraveny metody, jak z nich dostat jakékoliv přiznání a procesně předstírat, že je vše v pořádku a měli i nástroj, podle kterého obžalované soudit. U procesů potřebovali, aby vzbuzovali zdání legality a zákonného postupu před širokou veřejností. Bylo tedy potřeba vypracovat obžalobu takovou, aby se trest ukládal dle nového zákona. Tehdejší ministr spravedlnosti Alexej Čepička a jeho náměstek Karel Klos dokonce v tomto duchu nepřímou na poradách udíleli instrukce pracovníkům Státní prokuratury. V zápisu z porady na ministerstvu spravedlnosti ze dne 30.1.1949 se můžeme dočíst: „Dr. Klos upozornil, že v řízení před Státním soudem je třeba využívat možnosti nového zákona na ochranu lidově demokratické republiky.“⁷ Můžeme se tedy domnívat, že takto komunisté požadovali po Státní prokuratuře, aby se vypořádala s problémem retroaktivity zákona na ochranu lidově demokratické republiky.

Dle obecné právní teorie základní pravidlo pro časovou působnost trestních zákonů je, že trestnost činu se posuzuje a trest se ukládá podle zákona

⁵Vorel, J – Šimánková, A. a kol.: Československá justice v letech 1948-1953. Díl I. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. č. 8. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR, 2003, s. 132.

⁶Gebauer, F. a kol.: Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948-1989. Statistický přehled. Sešity Ústavu pro soudobě dějiny AV ČR. Svazek 12. Praha: Ústav pro soudobě dějiny AV ČR, 1993, s. 115.

⁷Národní archiv Praha, fond 100/52 Alexej Čepička, karton 17, arch. j. 114, Zápis z porady ministerstva spravedlnosti ze dne 30.1.1949.

účinného v době, kdy byl čin spáchán. Z tohoto pravidla platí výjimka, dávající přednost novému zákonu, jestliže je pro pachatele příznivější, což rozhodně nebyl případ nových trestních předpisů. Takto o časové působnosti trestních zákonů mluvila již prvorepubliková právní věda, i učebnice z období komunismu.⁸

Pro obžalobu tedy bylo klíčové posoudit trestný čin podle doby jednání tak, aby byl posuzován již podle nových trestních předpisů. Zde komunisté využili teorie o pokračování v trestném činu, o trestných činech trvajících a hromadných. Ty totiž podle teorie tvoří jediný skutek. Dobou činu není doba jejich dokonání, nýbrž doba ukončení trestného činu. To znamená, že u pokračování v trestném činu je to poslední jednání, respektive poslední dílčí účinek (následek), který tvoří s předchozími jednotu. To stejné platí u trestných činů hromadných. U trestných činů trvajících je dobou činu moment ukončení protiprávního stavu. Pokračování v trestném činu, trestné činy trvajících a hromadné se proto posuzují podle přísnějšího zákona účinného v době ukončení trestného činu i tehdy, když část skutku, třeba převážná, spadá do doby účinnosti starého trestního zákona, pro pachatele příznivějšího.⁹

Podívejme se nyní na příklady některých velkých procesů, kde můžeme ze znění obžaloby i rozsudku vyzorovat, jak byly účelně konstruovány. V rozsudku monstrprocesu s Miladou Horákovou a spol. se praví, že „[obžalovaní] jsou vinni, že v době od jara roku 1948 až do svého zatčení v Praze a na jiných místech na území republiky i mimo ně...“¹⁰ Následuje popis trestné činnosti obžalovaných, která je chápána jednak jako pokus o zničení samostatnosti republiky, dále se tu objevuje popis skutkových podstat páchaných obžalovanými (vlastizrada, vyzvědačství). A jsou vinni, že spáchali zločiny velezrady a vyzvědačství podle zákona č. 231/48 Sb.

V dalším monstrprocesu proti „vaticánským agentům v Československu“, kde byli souzeni představitelé církve (biskup Zela a společníci) se v rozsudku podobně praví, že „[obžalovaní] jsou vinni, že všichni jednak v Praze, jednak v Olomouci a jinde od osvobození v roce 1945 spolčili se postupně jednak navzájem, jednak s dalšími pachateli k pokusu o zničení lidově demokratického zřízení, hospodářské a společenské soustavy

⁸Např. Mířička, A.: Trestní právo hmotné. Část všeobecná, Praha: Spolek českých právníků „Všeherd“, 1923, s. 19 nebo Filipovský, J., Tolar, J., Dolenský, A.: O obecné části trestního zákona, Praha: Orbis, 1951, s. 44.

⁹Novotný, O.: Trestní právo hmotné I, Obecná část, Praha: Codex, 1997, s. 36.

¹⁰Proces s vedením záškodnického spiknutí proti republice. Praha: Ministerstvo spravedlnosti, 1950, s. 272.

republik, zaručených ústavou...“¹¹ Opět jsou pak obžalovaní mimo jiné vinni, že se tímto dopustili zločinů velezrady a vyzvědačství podle zákona č. 231/48 Sb.

Na těchto příkladech můžeme vidět, že komunisté tedy hodnotili trestné činy vlastizrady a vyzvědačství jako pokračování v trestné činnosti. I když údajná trestná činnost obžalovaných měla začít ještě před účinností zákona č. 231/48 Sb., všichni byli odsouzeni podle tohoto zákona. Komunisté si na zatčení odpůrců počkali, až nabyl zákon na ochranu lidově demokratické republiky účinnosti a pak je začali zatýkat. Mnozí však byli sledováni a proces s nimi se začal plánovat o mnoho měsíců dříve.

Na závěr tedy lze konstatovat, že obžaloba i rozsudek byli v politických procesech konstruovány tak, aby umožnili obžalované soudit podle nových trestněprávních předpisů a nebyl tu na překážku princip zákazu retroaktivity. To, že se obžalovaní k těmto skutkům sami doznávali, je již jiná kapitola a souvisí s průběhem vyšetřování a nezákonných metod ze strany bezpečnostních orgánů. Z uvedených příkladů velkých procesů lze vyvozovat obecný závěr a tom, že trestná činnost obžalovaných ve velkých monstrprocesech byla chápána jako pokračující a skončila až dnem jejich zatčení. Pak tedy byli souzeni již podle zákonů účinných v době jejich zatčení.

Literature:

- Filipovský, J., Tolar, J., Dolenský, A.: O obecné části trestního zákona, Praha: Orbis, 1951.
- Gebauer, F. a kol.: Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948-1989. Statistický přehled. Sešity Ústavu pro soudobě dějiny AV ČR. Svazek 12. Praha: Ústav pro soudobě dějiny AV ČR, 1993.
- Kaplan, K.: Československo v letech 1948-1953. 2. část. Zakladatelské období komunistického režimu. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991.
- Miříčka, A.: Trestní právo hmotné. Část všeobecná, Praha: Spolek českých právníků „Všehrd“, 1923.

¹¹Proces proti vatikánským agentům v Československu. Praha: Ministerstvo spravedlnosti, 1950, s. 178.

- Národní archiv Praha, fond 100/52 Alexej Čepička.
- Novotný, O.: Trestní právo hmotné I, Obecná část, Praha: Codex, 1997.
- Pernes, J. – Foitzik, J. (eds.): Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“: sborník příspěvků ze stejnojmenné konference pořádané ve dnech 14-16. dubna 2003 v Praze. Brno: Prius, 2005.
- Proces proti vatikánským agentům v Československu. Praha: Ministerstvo spravedlnosti, 1950.
- Proces s vedením záškodnického spiknutí proti republice. Praha: Ministerstvo spravedlnosti, 1950.
- Vorel, J – Šimánková, A. a kol.: Československá justice v letech 1948-1953. Díl I. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. č. 8. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR, 2003.

Contact – email

m.skerle@seznam.cz